

Studia i Materiały
Wydziału Teologicznego
Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

Nr 95

Redaktor serii:
Ks. Bogdan Biela

CZŁOWIEK – ISTOTA RELACYJNA
Spojrzenie interdyscyplinarne

Redakcja
Sławomir Zieliński
Justyna Kaptańska
Magdalena Biolik-Moroń

Katowice 2022

Marta Falkowska
Uniwersytet Warszawski
Wydział Polonistyki

KONSTRUOWANIE RELACJI MIĘDZYOSOBOWYCH W ZNACZENIACH WYBRANYCH NAZW ALLOCENTRYCZNYCH STANÓW EMOCJONALNYCH I POSTAW Perspektywa językoznawcza

Wprowadzenie

Artykuł ma na celu przegląd sposobów ujmowania relacji między osobowym subjektem a (typowo osobowym) obiektem, które utrwalone są w znaczeniach wybranej grupy nazw stanów emocjonalnych i postaw we współczesnej polszczyźnie. Przedstawione tu uwagi stanowią część większego projektu badawczego poświęconego pojęciu ‘empatii’ w języku polskim: jego wykładnikom leksykalnym¹ i gramatycznym². Szczególnie ważnym zagadnieniem, które podejmuję w ramach szerzej zakrojonej pracy, jest próba stwierdzenia, w jaki sposób kompleks leksykalno-pojęciowy dotychczas istniejący w polszczyźnie podlega współcześnie przebudowie wskutek pojawienia się w badanej grupie nazw nowego terminu *empatia*, tj. w jaki sposób rzeczownik *empatia* spełnia potrzeby nominacyjne użytkowników języka polskiego i w jaki sposób różnicuje się znaczeniowo względem leksemów, które są w naszym języku zakorzenione.

Dane językowe zaczerpnęłam z korpusów współczesnej polszczyzny (Narodowy Korpus Języka Polskiego³ oraz korpus referencyjny Monco Frazeo.pl⁴)

¹ Zob. M. Falkowska, *Zrozumieć innych. Wstępny ogląd pola leksykalnego ‘empatii’ w języku polskim*, w: *Dociekania kognitywne*, red. A. Libura i in., Kraków 2018, s. 79-94; M. Falkowska, „I’ve been there, so I can empathize...”. *Polish and English verbal expressions denoting empathy*, w: *Language, Heart, and Mind*, red. B. Lewandowska-Tomaszczyk i in., Bern 2020, s. 179-195.

² Zob. M. Falkowska, *Sposoby konstruowania empatycznego punktu widzenia (na przykładzie wybranych tekstów prasowych o problemie uchodźców i imigrantów)*, *Prace Filologiczne* 71 (2017), s. 139-150; też, *Jestem z wami sercem i myślami. O sposobach komunikowania empatii w dyskursie (studium przypadku)*, *Półrocznik Językoznawczy Tertium* 4,1 (2019), s. 75-97.

³ Korpus dostępny pod adresem: www.nkjp.pl [dalej: NKJP]. Wszystkie omawiane przykłady użyć wyrazów cytowane są z oryginalną pisownią. O ile nie zaznaczono inaczej, wszelkie wyróżnienia w przytaczanych wypowiedziach pochodzą ode mnie.

⁴ Korpus dostępny pod adresem: <http://monco.frazeo.pl/>.

i uzupełniłam przykładami pochodzącymi z Internetu. Jest to zatem materiał zawierający autentyczne, zróżnicowane gatunkowo i stylowo teksty tworzone przez użytkowników polszczyzny.

Podjęta przeze mnie próba uporządkowanego oglądu pewnej grupy polskiej leksyki wykorzystuje założenia metodologiczne i narzędzia badawcze dwóch ważnych nurtów współczesnego językoznawstwa: strukturalizmu i kognitywizmu.

Językoznawstwo strukturalistyczne przyjmuje założenie, że leksyka danego języka tworzy system, tj. uporządkowany zbiór jednostek powiązanych różnorodnymi zależnościami semantyczno-formalnymi. Konsekwencją takiej systemowej koncepcji leksyki jest uznanie, że każda zmiana jakościowa (np. zmiana zakresu semantycznego jednostki, w tym wyłonienie się nowego jej znaczenia) lub ilościowa (np. pojawienie się nowej jednostki leksykalnej w grupie nazw bliskoznacznych) wpływa na reorganizację całego systemu⁵. Zarazem, jak pisze Andrzej Markowski, trudno w jakimkolwiek języku naturalnym znaleźć liczne pary synonimów absolutnych, czyli takich jednostek leksykalnych, które: 1) mają takie samo znaczenie; 2) reprezentują tę samą odmianę stylową języka i mają identyczne nacechowanie ekspresywne; 3) mogą być wymiennie stosowane w każdym kontekście⁶. Markowski zauważa, że: „(...) niewiele par jednostek języka spełnia tak rygorystyczne warunki synonimiczności. W tym wypadku mamy bowiem do czynienia z wypełnianiem dokładnie tego samego miejsca w systemie językowym przez dwie różnoksztaltne jednostki, co przeczy zasadzie ekonomii w języku”⁷. Z tej obserwacji można wyprowadzić prosty wniosek, że nowy element systemu leksykalnego co do zasady odróżnia się znaczeniowo od elementów bliskoznacznych.

Z kolei badania językoznawcze prowadzone w nurcie językoznawstwa kognitywnego oparte są na przekonaniu, że używany przez nas język jest ściśle powiązany z ludzkimi strukturami poznawczymi oraz jest zanurzony w konkretnej kulturze. Tym samym zasób leksykalny danej społeczności (jego zakres i struktura wewnętrzna) może być rozpatrywany zarówno jako źródło informacji o tym, jak użytkownicy danego języka postrzegają świat, jak i jako czynnik kształtujący określone widzenie świata. Tak ujmuje tę kwestię Ryszard Tokarski: „Pola znaczeniowe, ich kształt i wewnętrzne uwarunkowania leksykalne są pochodną ludzkiej interpretacji świata, ale też wpływają na sposób jego rozumienia, gdyż język narzuca społeczności jego użytkowników sposoby hierarchizowania i wartościowania. (...) Pole jest zarazem opisem języka, jak również opisem określonej

⁵ Ze względu na cel artykułu oraz ograniczenie jego objętości nie zajmuję się w tym miejscu dokładnym referowaniem różnych teorii pól językowych. Doskonale wprowadzenie do tej problematyki wraz z odesłaniem do literatury przedmiotu można znaleźć w pracy Ryszarda Tokarskiego – R. Tokarski, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2013, s. 247-276.

⁶ Por. A. Markowski, *Wykłady z leksykologii*, Warszawa 2012, s. 96-97.

⁷ Zob. tamże, s. 97.

społeczności językowej z właściwymi jej tendencjami do opanowania i rozumienia świata pozajęzykowego⁸.

W obrębie językoznawstwa kognitywnego jeden z ważnych paradygmatów badawczych stanowi gramatyka kognitywna Ronalda W. Langackera. Słowa i konstrukcje tradycyjnie opisywane jako bliskoznaczne rozpatruje się tu często jako alternatywne sposoby wyrażenia (obrazowania, por. ang. *construal*) tej samej treści (ang. *content*), por. „(...) znaczenie składa się z treści pojęciowej oraz sposobu obrazowania tej treści. Termin obrazowanie odnosi się do naszej oczywistej zdolności postrzegania i portretowania tej samej sytuacji na różne sposoby”⁹. Ponadto na uwagę zasługuje fakt, że w tym modelu opisu znaczenia wyrażen wyłaniają się jako: „(...) dynamiczny produkt dyskursu i społecznej interakcji. Znaczenia nie są ani statyczne, ani predeterminowane, ale biorą się z dynamicznej negocjacji między użytkownikami języka, osadzonej w kontekście uwarunkowań fizycznych, językowych, społecznych i kulturowych”¹⁰. Ten aspekt kształtowania się znaczeń w interakcji różnych użytkowników języka jest szczególnie istotny podczas analizy jednostek względnie nowych – jak rzeczownik *empatia*. W dalszej części artykułu pokażę kilka przykładów tego, w jaki sposób nadawcy próbują usytuować tę jednostkę wobec innych (co niekiedy przychodzi im z trudnością).

1. Rzeczownik *empatia* i jego miejsce w polskim systemie leksykalnym

Rzeczownik *empatia* po raz pierwszy został odnotowany w wydanym w 1969 r. suplemencie do *Słownika języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego. Hasło *empatia* ilustrowane jest w tym słowniku przykładem z prasy codziennej:

(1) W zakres wychowania emocjonalnego wchodzi także uformowanie zdolności odczuwania i rozumienia reakcji uczuciowych innych ludzi, tzw. empatia. („Życie Warszawy” 1966¹¹)

Od lat 60. XX wieku liczba wystąpień tego rzeczownika w polskich tekstach systematycznie wzrasta, obserwujemy także jego zasadniczą transformację: termin pierwotnie specjalistyczny coraz częściej pojawia się także w komunikacji niespecjalistycznej, a nawet bywa postrzegany jako słowo modne, co pokazują przykłady (2)-(4), por.

⁸ Zob. R. Tokarski, *Światy...*, s. 275-276.

⁹ Zob. R.W. Langacker, *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*, tłum. E. Tabakowska i in., Kraków 2009, s. 70. Wyróżnienia oryginalne.

¹⁰ Tamże, s. 49.

¹¹ Por. *Empatia*, w: *Słownik języka polskiego. Tom XI: Suplement*, red. W. Doroszewski, <http://www.sjpd.pwn.pl/haslo/empatia/> [dostęp: 16.01.2021].

(2) Empatia – modne słowo, a jednak bardzo często utożsamiane ze współczuciem, z wchodzeniem w czyjeś buty, ze współodczuwaniem czyjegoś bólu, a nawet z cierpieniem czy poczuciem bycia wykorzystanym, nadużyty¹².

(3) „Empatia”, „wsparcie empatyczne” to teraz modne słowa¹³.

(4) To u niego coś więcej niż tak modna dziś empatia. (NKJP, P. Parandowski, *Mitologia wspomnień*)

Ekspansywne zapożyczanie terminologii psychologicznej do języka ogólnego łączy się ściśle, jak słusznie zauważa Adrianna Seniów, z rozwojem psychologii jako dziedziny nauki, jak również z jej popularyzacją: szerszą medialną reprezentacją tekstów dotyczących zjawisk psychologicznych¹⁴. Pod względem typu zapożyczenia rzeczownik *empatia* najsluszniej jest charakteryzować jako internacjonalizm¹⁵.

2. Relacyjny wymiar allocentrycznych postaw i stanów emocjonalnych oraz jego odzwierciedlenie w języku

Empatia wchodzi w relacje semantyczne z grupą leksemów, które na potrzeby mojej analizy określam zbiorczo mianem nazw allocentrycznych postaw i stanów emocjonalnych. Stosowany tu przymiotnik *allocentryczny* ogólnym znaczeniu ‘taki, który jest ukierunkowany na innego’, jest wykorzystywany w polskich pracach z zakresu socjologii czy psychologii: stanowi składnik terminów *zachowania allocentryczne*¹⁶ czy *wartości allocentryczne*¹⁷. W mojej pracy etykieta ta jest bezpośrednio inspirowana artykułem Georgety Cisarlu na temat konstrukcji zawierających określenia specyficznych stanów emocjonalnych subiekta, tj. ukazywanych jako wywołane przez sytuację, w której znalazł się ktoś inny (ang.

¹² B. Kosiacka, *Empatycznie, czyli jak?*, <http://babskadzungla.pl/artykuly/empatycznie-czyli-jak> [dostęp: 16.01.2021].

¹³ D. Frontczak, *Lustro w Twojej głowie*, https://www.wysokieobcasy.pl/wysokie-obcasy/1,96856,15150512,Lustro_w_Twojej_glowie.html [dostęp: 16.01.2021].

¹⁴ Por. A. Seniów, *Słownictwo psychologiczne we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, Szczecin 2017, s. 10.

¹⁵ O zakresie terminu *internacjonalizm* pisze np. Jolanta Maćkiewicz – J. Maćkiewicz, *Wyrazy międzynarodowe (internacjonalizmy) we współczesnym języku polskim*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 555-562. Słowo *empatia* jako wyraz międzynarodowy, a nie jako proste zapożyczenie z języka angielskiego, traktuje m.in. Elżbieta Tabakowska – E. Tabakowska, *Empatia – w języku, w tekście, w przekładzie*, w: *Kognitywistyka 3. Empatia, obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*, red. H. Kardela i in., Lublin 2012, s. 153.

¹⁶ Zob. J. Reykowski, *Rozwój sieci poznawczej a zachowania allocentryczne*, *Studia Psychologiczne* 15 (1976), s. 47-66.

¹⁷ Zob. A. Folkierska, *Typy wartości, ich miejsce i funkcjonowanie w kulturze*, w: *Młodzież a wartości*, red. H. Świda, Warszawa 1979, s. 94-134.

allocentric emotional expressions). Cislaru wiąże ten typ wyrażen z kategorią empatii, a funkcję semantyczną interesujących ją wyrażen określa następująco:

Konstrukcje z allocentrycznymi wyrażeniami emocjonalnymi umożliwiają nadawcy przedstawienie swojego doświadczenia emocjonalnego i ukazanie go jako efektu sytuacji, w której jest ktoś inny; nadawca mówi przy tym, że ta sytuacja dotyczy także jego samego¹⁸.

Chodzi tu o konstrukcje, które można znaleźć w różnych językach, por.

(5) ang. I am ashamed for you. ‘Wstyd mi za ciebie.’

(6) ang. I am happy for you. ‘Cieszę się razem z tobą. / Cieszę się twoim szczęściem.’

(7) ros. Мнeзaнeгoрyстнo. ‘Żal mi go. / Smucę się z jego powodu.’

(8) franc. J’ai peur pour toi. ‘Boję się o ciebie.’

(9) pol. Wstyd mi za ciebie.

Już sama struktura wypowiedzi wskazuje, że mamy do czynienia z dwoma uczestnikami sytuacji: nadawcą – subjektem stanu emocjonalnego oraz osobowym obiektem – przyczyną tego stanu. Relacja między nimi może na powierzchni zdania zostać wyrażona frazą z przyimkiem (*for, za, pour, za*), może także nie mieć wykładnika formalnego (jak w polskim wyrażeniu *cieszyć się czyimś szczęściem*). Podobnie jest w przypadku wypowiedzi zawierających słowo *empathia* – informację o rolach semantycznych uczestników opisywanej sytuacji umieszczam w nawiasie kwadratowym, por.

(10) Osoba_[SUBIEKT] odnosząca sukcesy przejawiać może empatię_[STAN EMOCJONALNY] wobec swojego partnera_[OBIEKT].

Pomimo ogólnego podobieństwa formalnego przykładowych zdań (5)-(9), szczegółowa interpretacja tych wypowiedzi może być różna, różny też jest ich stopień związku z doświadczaniem przez subiekt empatii. Przykładowo, współprzeżywanie radości – jak w zdaniu (6) – łączy się z doświadczaniem przez subiekt tego samego (lub bardzo jakościowo zbliżonego) stanu emocjonalnego, który jest udziałem obiektu, natomiast wypowiedzi (5) i (9) dotyczą sytuacji, w których subiekt przeżywa wstyd niejako „zastępczo”, ponieważ sam obiekt (zdaniem subiektu) nie odczuwa go lub nie okazuje go w wystarczającym stopniu. Tego typu konstrukcje spełniają warunki definicyjne nałożone przez Cislaru, ich związek z rozumianą potocznie empatią jest jednak o wiele słabszy. Można powiedzieć, że w tych przypadkach wyrażenie odnoszące się do osobowego obiektu jest właściwie skondensowanym argumentem zdarzeniowym przy czasowniku, nie informuje nas o stanie emocjonalnym obiektu, np.

¹⁸ Por. G. Cislaru, *Patterns of allocentric emotional expressions, a contrastive study*, w: *Linguistic approaches to emotions in context*, red. F. Baider i in., Amsterdam 2014, s. 113. Tłum. M.F.

(11) Boję się o ciebie. ← ‘Boję się, że zdarzy się coś, co będzie dla ciebie złe’

(12) Wstydzę się za ciebie. ← ‘Wstydzę się, że zrobiłeś to, co zrobiłeś / Odczuwam wstyd z powodu tego, co zrobiłeś’

Inaczej jest w przypadku wypowiedzi (13)-(15), w których jako aktywator stanu emocjonalnego subiekta ukazywany jest postrzegany i interpretowany przez subiekt stan emocjonalny obiektu (będącego w jakiejś sytuacji), por.

(13) Cieszę się twoim szczęściem. ← ‘Cieszę się z tego, że jesteś szczęśliwy / Odczuwam radość z powodu tego, że ty odczuwasz radość’

(14) Współczuję ci tych trudnych przeżyć. ← ‘Sądzę, że spotkało cię coś trudnego; sądzę, że czujesz się z tym źle; ja także czuję się źle z tego powodu’

(15) W takich chwilach odczuwam pełną empatię wobec bohaterki. ← ‘Sądzę, że wiem, jak czuła się wtedy bohaterka; ja czuję się podobnie’

Jak się jednak wydaje, *empatia*, *współczucie*, *litość*, *miłosierdzie* i *solidarność* w przeciwieństwie do *strachu*, *radości* czy *wstydu* należą do nazw stanów emocjonalnych i postaw inherentnie allocentrycznych, tj. w ich strukturze semantycznej zawarta jest informacja o tym, że stan emocjonalny subiekta jest reakcją na stan wewnętrzny (i/lub doświadczenie) obiektu. *Radość*, *duma*, *wstyd*, *gniew* lub *zaskoczenie* mogą być językowo ukazywane jako wywołane w subiekcie przez to, co dzieje się z inną osobą, ale ta informacja nie zawiera się w ich podstawowej charakterystyce semantycznej¹⁹.

Do jednostek nominalnych bliskoznacznym względem rzeczownika *empatia*, które poddaję analizie w szerzej zakrojonej pracy, zaliczam następujące wyrażenia: *współodczuwanie*, *współczucie*, *litość*, *politowanie*, *miłosierdzie*, *rozumienie*, *wyrozumiałość*, *solidarność*, *inteligencja emocjonalna*. Osobno rozpatrywane są wyrażenia werbalne opisujące to, w jaki sposób subiekt przyjmuje perspektywę oglądu rzeczywistości zgodną (w jakimś aspekcie) z tą, którą prezentuje obiekt, np. *wczuć się/wczuwać się (w kogoś)*, *utożsamiać się (z kimś)*, *identyfikować się (z kimś)*. Jak widać, do analizy wybrano zarówno nazwy stanów emocjonalnych (aktualizowanych lub będących dyspozycjami), jak i trwałych uczuć-postaw²⁰. Ostateczny zakres jednostek wybranych do analizy ukształtował się

¹⁹ Nazwy te uzyskały już swe pogłębione opisy lingwistyczne – zob. A. Mikołajczuk, *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa 2009; też, *Konceptualizacja WSTYDU i DUMY utrwalona w polszczyźnie ogólnej i specjalistycznej (w języku psychologów) – na tle porównawczym języka angielskiego*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia-Psychologia 31,4 (2019), s. 17-33; też, *Gniew we współczesnym języku polskim: analiza semantyczna*, Warszawa 1999; I. Nowakowska-Kempna, *Konceptualizacja zaskoczenia*, w: tejsze, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*, Warszawa 1995, s. 24-53.

²⁰ Zgodnie ze stosowaną w językoznawstwie polonistycznym typologią – por. I. Nowakowska-Kempna, *Konceptualizacja uczuć...*; J. Puzyńska, *Uczucia a postawy we współczesnym języku polskim*, w: *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna i in., Wrocław 2000 [Język a Kultura 14], s. 9-24.

przede wszystkim na podstawie zestawień danych leksykograficznych (słowników polszczyzny ogólnej oraz słowników wyrazów bliskoznacznych) oraz obserwacji tekstowego współwystępowania rzeczownika *empatia* z innymi jednostkami w danych korpusowych (m.in. za pomocą jakich jednostek definiowany jest rzeczownik *empatia*, w jakich seriach wyrażen nominalnych można go znaleźć w tekstach). Ponieważ prowadzona przeze mnie analiza semantyczna oparta jest z zasady na tekstach niespecjalistycznych, zrezygnowałam z uwzględniania terminów *intropatia* i *syntonia*, wyjątek czyniąc dla określenia *inteligencja emocjonalna*, które – spopularyzowane przez poradniki psychologiczne – można obecnie znaleźć w tekstach niereprezentujących dyskursu specjalistycznego.

Tak zarysowane pole badawcze nie stanowi oczywiście kompletnej rekonstrukcji zasobu leksyki allocentrycznej. Poza polem bezpośredniej uwagi znalazły się liczne nazwy allocentrycznych postaw i działań, m.in. *troska* (w znaczeniu ‘dbałość o kogoś, o coś, zainteresowanie kimś, czymś’²¹), *altruizm*, *tolerancja*, *czułość*²², *życzliwość*, *szacunek*, a nawet *miłość* (rzeczownik ten, jak wskazuje Maria Głąbska, należy do nazw pozytywnych uczuć relacyjnych ukierunkowanych na prototypowo osobowy obiekt²³).

3. Rzeczownik *empatia* na tle wybranych bliskoznacznych jednostek leksykalnych

Analiza semantyczna grupy słownictwa bliskoznacznego, mająca na celu ukazanie poszczególnych słów z tej grupy we wzajemnych relacjach znaczeniowych, nie jest procedurą pozbawioną wyzwań, szczególnie jeśli wykorzystuje się do tego celu autentyczne wypowiedzi użytkowników polszczyzny, próbuje się wymodelować ich świadomość językową i znaleźć te komponenty semantyczne, które można uznać za inwariant znaczenia. W tym miejscu artykułu chciałabym wskazać kilka problematycznych aspektów zadania, które sobie postawiłam.

Przede wszystkim, użytkownicy polszczyzny różnie sytuują rzeczownik *empatia* względem jednostek bliskoznacznych, w szczególności względem (relatywnie rzadko używanego i stylistycznie nacechowanego) leksemu *współodczuwanie* oraz leksemu *współczucie*. Mam podstawy sądzić, że jednostki *empatia* i *współodczuwanie* – choć niewątpliwie semantycznie najbliższe sobie w badanej

²¹ *Troska*, w: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 4: T–Ż, red. S. Dubisz, Warszawa 2003, s. 124.

²² O czułości jako postawie ukierunkowania na przeżycia i potrzeby innej osoby szerzej pisze Renata Grzegorzycykowa – R. Grzegorzycykowa, *Pojęcie czułości w rozumieniu papieża Franciszka na tle danych językowych*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica* 12 (2017), s. 112-119.

²³ Por. M. Głąbska, *Obraz miłości we współczesnym języku polskim (na podstawie analizy znaczeń leksemów kochać i miłość)*, Warszawa 2014, s. 32.

grupie leksyki – nie są odbierane przez nadawców jako w pełni synonimiczne. Świadczą o tym choćby nietautologiczne w mojej ocenie połączenia *empatyczne współodczuwanie* czy ciągi apozycyjne o kształcie *empatia i współodczuwanie*. Z drugiej jednak strony, podejmowane przez użytkowników polszczyzny próby usytuowania tych jednostek względem siebie dają bardzo różne rezultaty. Wystarczy przyrzeć się wypowiedziom zaczerpniętym z dyskusji na różnych forach internetowych:

(16) Empatia to jest współczucie – umiejętność postawienia się w sytuacji innego człowieka. (NKJP: Usenet, dyskusja o psychologii)

(17) Myślałem, że empatia to rodzaj współczucia, konkretnie współodczuwania. (NKJP: Usenet, forum religijne)

(18) Empatia to współodczuwanie. A to nie to samo co np. współczucie. Sądzisz, że zmienisz los kogoś, kto płacze wyłącznie przez to, że będziesz razem z nim płakał???. (NKJP: Usenet, dyskusja o wegetarianizmie)

Jak widać, nawet konsensus w sprawie ustalenia relacji hiperonimii (pojęciowej nadrzędności) w grupie trzech jednostek okazuje się dla autorów tych wypowiedzi trudny. Rzeczownik *empatia* funkcjonuje w tej grupie przykładów albo jako równoznacznik *współczucia*, albo *współodczuwania*; nie ma także zgody co do tego, czy *współczucie* i *współodczuwanie* reprezentują ten sam poziom kategoryzacji, czy też jeden z nich obejmuje swym zakresem drugi (por. przykład (17)). Wątpliwości w kwestii zakresu odniesienia rzeczowników *empatia* i *współczucie* nie ma z kolei autor przykładu (19) – wskazuje on na znaczenie szersze odniesienie pierwszej z jednostek: przedmiotem empatii subiektem są nie tylko niepożądane stany rzeczy przydarzające się obiektowi, ale także ogół jego stanów wewnętrznych (m.in. emocjonalnych, wolitywnych), por.

(19) Biorąc rzecz etymologicznie, empatia to to samo co współczucie. Ale znaczenie współczesne to wczuwanie się w kogoś, odgadywanie jego nastroju, życzeń, lęków, niechęci, nadziei, na dobrą sprawę – całego życia wewnętrznego. Z tego powodu empatia jest trudniejsza od współczucia, bo współczucie dotyczy tylko spraw trudnych, nawet bolesnych, ale znanych, malujących się na twarzy człowieka dotkniętego stratą bądź zgryzotą. A empatia jest potrzebna codziennie i do wszystkiego. (NKJP: „Dziennik Bałtycki”)

Drugą ważną kwestią jest obecność w znaczeniach analizowanych leksemów komponentów wartościujących. Niekiedy są to komponenty tylko konotacyjne – bywa jednak, że nadawca używający danej jednostki różnicuje wartościowanie w zależności od przyjmowanej perspektywy oglądu relacji między subiektem a obiektem. Przeprowadzone analizy pokazują, że rzeczownik *empatia* pozwala użytkownikom polszczyzny ukazać relację między subiektem a obiektem w zdecydowanie inny sposób, niż umożliwiają to *współczucie*, *litość* i *politowanie*. Te trzy jednostki portretują relację między subiektem a obiektem jako (w różnym

stopniu) asymetryczną: subiekt nie znajduje się w tym samym położeniu, który jest udziałem obiektu, jakoś przeżyć emocjonalnych dwóch opisywanych uczestników sytuacji może być zatem różna. Współczucie ujmowane z perspektywy obiektu (który w tej relacji ma pozycję podrzędną) postrzegane jest zatem często negatywnie, co wpływa na negatywne wartościowanie związane kontekstowo z rzeczownikiem *współczucie*. Co ciekawe, takie wartościowanie nie jest przypisywane najbliższemu *empatii* rzeczownikowi *współodczuwanie*, por.

(20) Mówię wszystkim, co mnie spotkało, opowiadam o operacji. Charakteryzatorki opowiadają o różnych znanych im przypadkach. Dziewczyna, która robi mi twarz, robi to świetnie. Jestem poruszona reakcją ludzi. Współodczuwanie, nie współczucie. Pomoc w drobiazgach. (NKJP: K. Kofta, *Lewa, wspomnienie prawej*)

Jeszcze silniejsze negatywne skojarzenia związane są w polszczyźnie z *litością*, która często współwystępuje z tekstach z przymiotnikami typu: *pogardliwy, poniżający, fałszywy*. Litując się nad kimś, subiekt zarazem niejako podkreśla różnicę między sobą a obiektem swej litości. Dopiero zauważenie wspólnej z obiektem przestrzeni doświadczeń, wspólnej godności, pozwala mu przekroczyć granicę dzielącą przeżycie litości/politowania od empatii, por.

(21) Rozmówca wyznaje: „Zrozumiałem, że trędowaci i dzieci, które zbieracie z ulic, nie są wyrzutkami, nad którymi trzeba się litować! To wspaniali ludzie. Dzięki waszej niezwykłej pracy. Łatwo się litować: zdrowy człowiek może współczuć choremu, bogaty może się litować nad biednym. Wy sprawiłyście, że ci ludzie nie wzbudzają litości: są wspaniali. W jaki sposób to osiągacie?”. Matka Teresa odpowiada: „Poprzez ubogich bezustannie spotykamy się z Chrystusem tak, jak podczas mszy i w sakramentach świętych”. (NKJP: „Gazeta Wyborcza”)

Rzeczownik *politowanie* z kolei ma w swoim znaczeniu zakodowaną informację o nastawieniu subiektu do obiektu: poczuciu wyższości względem obiektu i lekceważeniu go – nie jest to zatem komponent wyłącznie konotacyjny, ale systemowo utrwalony²⁴.

Ostatnia kwestia, którą warto tu poruszyć, łączy się z typem tekstu, w którym występują analizowane jednostki. Wśród leksemów, które stanowią przedmiot mojej uwagi, znalazło się także słowo *miłosierdzie*, obecne w polszczyźnie już od doby staropolskiej, mające silny związek ze sferą religijną i w konsekwencji – jak

²⁴ Taka informacja odnotowana jest we wszystkich ważnych słownikach polszczyzny ogólnej. Negatywne wartościowanie związane z rzeczownikami *współczucie*, *litość* i *politowanie* potwierdza także kompleksowa analiza przeprowadzona przez Barbarę Lewandowską-Tomaszczyk i Paula Wilsona – B. Lewandowska-Tomaszczyk, P. Wilson, *Compassion Cluster Expression Features in Affective Robotics from a Cross-Cultural Perspective*, w: *Cognitive Infocommunications, Theory and Applications Topics in Intelligent Engineering and Information*, red. R. Klemmou i in., Cham 2019, s. 201-225.

wskazują dane korpusowe – wyższą frekwencję w tekstach o tematyce religijnej (przede wszystkim w odniesieniu do tradycji chrześcijańskiej). W szczególności ciekawe jest zestawienie wyrażenia *wyobraźnia miłosierdzia*, które wystąpiło w liście apostołskim Jana Pawła II *Novo millennio ineunte* z 2001 roku, a podczas pielgrzymki papieża do Polski w 2002 roku zostało przytoczone w homilii wygłoszonej w Krakowie. W tekstach publikowanych w prasie niektórzy komentatorzy tej homilii sytuują znaczenie terminu *wyobraźnia miłosierdzia* blisko terminu *empatia*, choć podkreślają, że obie koncepcje mają różne genyzy i zaplecza myślowe, por.

(22)

– (...) chodzi o wyobraźnię, która pozwala nam wejść w sytuację drugiego człowieka, aby móc go zrozumieć i przyjść mu z pomocą.

– Psychologia nazywa to empatią.

– Jest to słowo pochodzące z greckiego. Ojciec Święty posługuje się ładną polszczyzną i mówi o wyobraźni miłosierdzia. (NKJP: „Dziennik Polski”)

(23) Bardzo mi bowiem przypadło do gustu papieskie sformułowanie odnoszące się do „wyobraźni miłosierdzia”, ale pierwsze wolne skojarzenie na jej temat doprowadziło mnie nie do jezuickich źródeł hagiograficznych, ale psychologii społecznej. A mówiąc konkretnie, do pojęcia empatii i inteligencji emocjonalnej, które z psychologicznego punktu widzenia mają nam wiele do powiedzenia o ukierunkowaniu naszej wyobraźni²⁵.

Tym, co niewątpliwie łączy *wyobraźnię miłosierdzia* z *empatią*, jest staranie subiekta o jak najlepszy wgląd w sytuację drugiego (postrzeganego tu w relacji symetrycznej względem subiekta – inaczej niż w przypadku *litości* i *politowania*) i udzielenie mu rzeczywiście koniecznego wsparcia, nie tylko materialnego, także emocjonalnego czy duchowego. W przypadku *empatii* komponent odnoszący się do działania na rzecz obiektu jest jednak semantycznie fakultatywny, gdy tymczasem *wyobraźnia miłosierdzia* w znaczeniu, które nadał temu wyrażeniu Jan Paweł II, zakłada obligatoryjne podjęcie przez subiekt konkretnych działań pomocowych.

Wnioski końcowe

Skrótowe przedstawienie zakresu analizowanej przeze mnie polskiej leksyki i kilku problemów badawczych nie wyczerpuje rzecz jasna podjętego zagadnienia. Przeprowadzone na potrzeby przygotowywanej monografii badania semantyczne wskazują, że interesujące mnie leksemy pozwalają użytkownikom polszczyzny

²⁵ J. Prusak, *Inteligencja emocjonalna po jezuicku*, <https://www.zycie-duchowe.pl/art-131.inteligencja-emocjonalna-po-jezuicku.htm> [dostęp: 16.01.2021].

zróżnicować sposób obrazowania relacji międzyosobowych między subjektem stanu emocjonalnego lub postawy a obiektem. W szczególności relacje międzyosobowe mogą być ukazywane jako symetryczne (symetryczność relacji jest sygnalizowana w semantyce słów *empatia* czy *współodczuwanie*) lub asymetryczne (*współczucie*, *litość*, *politowanie*). Jednostki leksykalne różnią się także obecnością komponentu odnoszącego się do działania subiekta na rzecz obiektu (w przypadku *empatii* jest to komponent semantycznie fakultatywny, w przypadku *miłosierdzia* czy *solidarności* – obligatoryjny). Nie sposób nie zauważyć, że kompleks leksykalno-pojęciowy dotychczas istniejący w polszczyźnie został wzbogacony dzięki słowu *empatia*, które obejmuje swym zakresem zjawiska niemające dotąd jednowyrazowej nazwy. Poza czynnikami semantycznymi wewnątrzjęzycznymi na ekspansję słowa *empatia* w polszczyźnie mają jednak wpływ także inne zjawiska, m.in. rosnąca popularność poradników psychologicznych oraz tendencja do internacjonalizacji zasobu językowego.

Bibliografia

- Cislaru G., *Patterns of allocentric emotional expressions, a contrastive study*, w: *Linguistic approaches to emotions in context*, red. F. Baideri in., Amsterdam 2014, s. 113-136.
- Falkowska M., *I've been there, so I can empathize... Polish and English verbal expressions denoting empathy*, w: *Language, Heart, and Mind*, red. B. Lewandowska-Tomaszczyk i in., Bern 2020, s. 179-195.
- Falkowska M., *Jestem z wami sercem i myślami. O sposobach komunikowania empatii w dyskursie (studium przypadku)*, *Półrocznik Językoznawczy Tertium* 4,1 (2019), s. 75-97.
- Falkowska M., *Sposoby konstruowania empatycznego punktu widzenia (na przykładzie wybranych tekstów prasowych o problemie uchodźców i imigrantów)*, *Prace Filologiczne* 71 (2017), s. 139-150.
- Falkowska M., *Zrozumieć innych. Wstępny ogląd pola leksykalnego 'empatii' w języku polskim*, w: *Dociekania kognitywne*, red. A. Libura i in., Kraków 2018, s. 79-94.
- Folkierska A., *Typy wartości, ich miejsce i funkcjonowanie w kulturze*, w: *Młodzię a wartości*, red. H. Świda, Warszawa 1979, s. 94-134.
- Głąbska M., *Obraz miłości we współczesnym języku polskim (na podstawie analizy znaczeń leksemów kochać i miłość)*. Warszawa 2014.
- Grzegorzczkowska R., *Pojęcie czułości w rozumieniu papieża Franciszka na tle danych językowych*, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica* 12 (2017), s. 112-119.
- Langacker R.W., *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*, tłum. E. Tabakowska i in., Kraków 2009.
- Lewandowska-Tomaszczyk, B., Wilson P., *Compassion Cluster Expression Features in Affective Robotics from a Cross-Cultural Perspective*, w: *Cognitive Infocommunications, Theory and Applications Topics in Intelligent Engineering and Information*, red. R. Klempous i in., Cham 2019, s. 201-225.

- Maćkiewicz J., *Wyrazy międzynarodowe (internacjonalizmy) we współczesnym języku polskim*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 555-562.
- Markowski A., *Wykłady z leksykologii*, Warszawa 2012.
- Mikołajczuk A., *Gniew we współczesnym języku polskim: analiza semantyczna*, Warszawa 1999.
- Mikołajczuk A., *Konceptualizacja WSTYDU i DUMY utrwalona w polszczyźnie ogólnej i specjalistycznej (w języku psychologów) – na tle porównawczym języka angielskiego*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia-Psychologia* 31,4 (2019), s. 17-33.
- Mikołajczuk A., *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa 2009.
- Nowakowska-Kempna I., *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*, Warszawa 1995.
- Puzynina J., *Uczucia a postawy we współczesnym języku polskim*, w: *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna i in., Wrocław 2000 (Język a Kultura 14), s. 9-24.
- Reykowski J., *Rozwój sieci poznawczej a zachowania allocentryczne*, *Studia Psychologiczne* 15 (1976), s. 47-66.
- Seniów A., *Słownictwo psychologiczne we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, Szczecin 2017.
- Tabakowska E., *Empatia – w języku, w tekście, w przekładzie*, w: *Kognitywistyka 3. Empatia, obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*, red. H. Kardela i in., Lublin 2012, s. 153-166.
- Tokarski R., *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2013.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.

Streszczenie

Artykuł przedstawia przegląd wybranych problemów badawczych związanych z analizą nazw allocentrycznych stanów emocjonalnych i postaw we współczesnej polszczyźnie, tj. m.in. rzeczowników *empatia*, *współczucie*, *współodczuwanie*, *litość*, *miłosierdzie*. Porównanie sposobów używania tych jednostek wskazuje, że zarówno zakres semantyczny rzeczownika *empatia*, jak i sposób obrazowania relacji między subjektem a obiektem empatii różnią się od językowego obrazu relacji utrwalonego w znaczeniach jednostek obecnych w polszczyźnie wcześniej. Leksemy te portretują relacje międzyosobowe jako symetryczne lub asymetryczne; w różnym stopniu także podkreślają wagę podobieństwa między subjektem a obiektem i/lub wspólnoty ich doświadczeń.

Słowa kluczowe: semantyka leksykalna, *empatia*, uczucia, postawy, allocentryzm